

B. GENZELIS

LIETUVOS ATEITIES PERSPEKTYVŲ ANALIZĖ XIX a. VIDURYJE

Kai esama padėtis žmonių nebepatenkina, kai jie suvokia, jog esanti santvarka turi žlugti, imama domėtis ateities perspektyvomis. Todėl kiekvieno socialinio judėjimo išvakarėse bręsta visuomeninių siekimų programos, kuriose apibūdinami visuomenės gyvenimo pertvarkymo būdai ir idealai. Kol visuomenės pertvarkymo programos nėra, opozicinis judėjimas viešpataujančioms klasėms nepavojingas.

Pozityvios programos susiformuoja ne iš karto. Siūloma išeitis pritarimo susilaukia tada, kai dauguma nepatenkintųjų priima ją kaip savo ir laiko pačiu geriausiu visuomenės problemų sprendimo būdu.

Dar XIX a. pirmoje pusėje Lietuvos opoziciniuose sluoksniuose vyravo nuomonė (S. Daukantas, J. Goštautas, L. Jucevičius, S. Konarskis, K. Zabitis), kad feodaliniai baudžiaviniai santykiai yra naikintini, nes jie nėra našūs ir prieštarauja žmogaus prigimčiai. To jau nebereikėjo įrodinėti teoriškai, tai aiškiai rodė gyvenimo praktika. Teoriškai reikėjo išsiaiškinti du svarbiausius klausimus: kokie ateityje turi būti gamybiniai santykiai ir koks valstybės tipas geriausiai laiduos normalius žmonių santykius.

Lietuvoje formavosi kapitalistiniai gamybiniai santykiai, ir juos geriausiai galėjo užtikrinti buržuazinė demokratija. Tuo tarpu carizmas buvo suaugęs su feodalizmu. Nuolaidas neišvengiamai gyvenimo raidai caro administracija darė ypač nenoriai. Opozicija Lietuvoje, kaip ir visoje Rusijoje, reikalavo juridškai panaikinti baudžiąvą, nes jos institutai praktiškai jau byrėjo: vienas kitas feodalias pats paleisdavo baudžiauninkus, kūrėsi įmonės, formavosi nauji žmonių santykiai. 1861 m. baudžiąvą carizmas galų gale formaliai panaikino. Tačiau be žemės nuo baudžiąvos atleistų valstiečių ateitis buvo neaiški, o socialinės problemos pasidarė dar sudėtingesnės ir ryškesnės. Opoziciniai Lietuvos sluoksniai savo ateitį siejo su buržuazinio tipo valstybės sukūrimu. Šie tikslai atspindėjo ir 1863 m. sukilimo programoje. 1863 m. sausio 10 d. paskelbtame sukilimo vadovybės atsišaukime sakoma: „Visi ūkininkai arba

gaspadoriai nuo šios dienos apturi žemę, kurią valdo su trobesiais ant vlasnosties per visus amžius be jokių mokesčių, tai reiškia, kad už tą žemę nereiks mokėti nei jokios arendos, nei eiti dvaran ar baudžiavėn, tiktai reikės mokėti podotkas pagal didumą žemės”¹.

Kovojant prieš socialinę priespaudą, neišvengiamai reikia kovoti ir prieš nacionalinę priespaudą — toks yra pavergtųjų tautų kapitalistinio vystymosi kelias. Nacionalinė priespauda, nors ir nevienodai, liečia visas pavergtos tautos klases: varžomas savarankiškas ekonomikos, kultūros ugdymas, svarbiausias pareigybes valstybėje leidžiama užimti tik „valdančios” tautos atstovams ir pan. Šių varžtų panaikinimas, t. y. nacionalinės valstybės sukūrimas, yra vienas svarbiausių buržuazijos reikalavimų. Lietuvoje kova už nacionalinį išsivadavimą turėjo savo specifiką. Vietinės buržuazijos interesai čia susidūrė su privilegijuotos rusų buržuazijos interesais, o ji pati diferencijavosi į lietuvišką ir lenkišką, ir jų siekiai taip pat buvo skirtingi. Stambieji žemvaldžiai ilgėjosi prarastų privilegijų, kurias jie turėjo Žečpospolitos laikais, todėl išsivadavimą iš carizmo jungo jie suprato kaip santykių, buvusių iki Lietuvos įjungimo į Rusijos sudėtį, atkūrimą. Jų tikslai iš dalies sutapo su katalikų bažnyčios viršūnės siekais, nes aukštoji dvasininkija taip pat buvo sulenkėjusi, turėjo dvarus, be to, carinė vyriausybė paliko jai antraeilės bažnyčios vaidmenį.

Savo atrama nerusiškose žemėse caro valdžia laikė stačiatikių bažnyčią, teikė jai visokeriopų privilegijų, su jos pagalba tikėdamasi sparčiau nutautinti ir asimiliuoti kitas imperijos sudėtyje esančias tautas. Šiuos ekspansionistinius carinės vyriausybės tikslus, kurie išreiškė ir rusiškios buržuazijos interesus, Rusijos švietimo ministras S. Uvarovas vėliau suformulavo taip: „Stačiatikybė, patvaldystė, tautiškumas”. Tautiškumą jis, aišku, suprato kaip rusiškumą, tad visoms carinės imperijos sudėtyje esančioms tautoms buvo privalu atsisakyti savo kalbos, papročių, kultūros, ir vienas svarbiausių žingsnių šia kryptimi turėjo būti stačiatikybės priėmimas. Todėl „stačiatikybė buvo patvaldystės ir didžiarusiškojo šovinizmo ramstis bei įrankis. Caro vyriausybė, rūpindamasi nacionaliniuose imperijos pakraščiuose visapusiškai palaikyti ir sustiprinti stačiatikių bažnyčią, ėmėsi priemonių nestačiatikių dvasininkijos viešpatavimui apriboti”².

Sulenėjusią dvarininkiją ir katalikų bažnyčios viršūnę būtų patenkinęs Žečpospolitos atkūrimas ir buvusių šių socialinių sluoksnių privilegijų atstatymas, darant nežymias nuolaidas buržuazijos reikalavimams. Tų sluoksnių politinius interesus suformulavo J. Geištoras. Jiems Lietu-

¹ „Lietuvos TSR istorijos šaltiniai“, t. 2, Vilnius, 1965, p. 47.

² R. Vėbra, Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas (XIX a. antroji pusė), Vilnius, 1968, p. 20.

va — viena iš Lenkijos provincijų su dominuojančia lenkų kalba ir kultūra³. Toks klausimo sprendimas bent iš dalies būtų galėjęs patenkinti lenkų buržuazijos interesus, bet lietuvių buržuazijos patenkinti jis negalėjo.

Visas carizmo pavergtas tautas jungė bendras siekis — išsivaduoti iš nacionalinės priespaudos. Galvojant apie tai, gimė federatyvinės valstybės sukūrimo idėja, kuriai pritarė ne tik pavergtųjų tautų atstovai (Ukrainoje — T. Ševčenka, Lietuvoje — M. Akelaitis, Z. Sierakauskas), bet ir pažangieji Rusijos žmonės (M. Bakuninas, A. Gercenas, N. Ogariovas). Šios idėjos realizavimas turėjo būti pirmasis carinės imperijos reorganizavimo etapas — prielaidų krašto demokratizavimui sukūrimas. Todėl pradžioje net nekalbama, kokia valstybė — monarchija ar demokratinė respublika — tą idėją galėtų realizuoti. Tai tarsi antraeilis klausimas. Svarbu tik tai, kad visos federaciją sudarančios tautos būtų lygiateisės: visi gyventojai, nepriklausomai nuo jų tautybės, būtų lygiateisiai (visi žmonės iš prigimties yra lygūs), visos tautos turėtų kultūrinę ekonomiką, kur kultūros reikalus tvarkytų tik tautos pareigūnai, nes kitataučiai ne visada pajėgūs suprasti kitos tautos lūkesčius.

Daugiatautė valstybė yra stipri tik tuomet, teigė šios koncepcijos atstovai, kai viena tauta pasitiki kita, o tai įmanoma tik tuo atveju, kai nė viena neignoruoja kitos teisių. Vadovaudamasis šia koncepcija, Z. Sierakauskas tikėjo, kad ateis laikas, kai visos tautos gyvens kaip broliai. Todėl „būtina, — rašė jis 1857 metais „Sovremenike“, — ugdyti mintį, kad žmonių brolybė yra ir tautų brolybė. Žmonija sudaro vieną didžiulę šeimą <...>, būtinai reikia vienodai gerbti visas nacijas. <...>. Mūsų sūnūs arba anūkai, gal būt, pamatys germanų, romanų, slavų ir visų tautų broliškas sąjungas“⁴.

Tokio tipo valstybę Z. Sierakauskas siekė ir sukurti: 1862 m. Rusijos karo ministrui D. Miliutinui jis įteikė memorandumą, kuriame „reikalavo visiškos autonomijos Lenkijos karalystei ir Lietuvai, su Rusija sujungtų federacijos ryšiais“⁵. Memorandume jis išdėstė ir federatyvinės valstybės sudarymo projektą. Federacija bus gyvybinga, jei visos tautos bus lygiateisės, savo gimtąja kalba kalbės mokyklose, valstybinėse įstaigose ir teismuose⁶. Reorganizavus valstybę, federalinės valdžios kompetencijoje turi likti tik šalies gynimas, užsienio politika ir pinigų leidimas. Nacionalinės sritys turi turėti savo valdžios organus ir tvirtas garantijas, kad centrinė valdžia neuzurpuos jų teisių. Priešingu atveju tautos vėl nebesutars, ir valstybė silpnės.

³ „Pamiętniki Jakoba Gieysztoro z lat 1857—1865“, t. 1, Wilno, 1913, 356 str.; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967, str. 177.

⁴ „Современник“, 1857, № 4, стр. 327.

⁵ W. Przyborski, *Dzieje roku 1863*, t. 3, Kraków, 1902 str. 44.

⁶ B. Dybowski, *Pamięci Zygmunta Sierakowskiego*, Lwów, 1906, str. 91.

Naujojoje valstybėje, įtakingo ministro Z. Sierakauskas, reikia patikslinti ir bažnyčios vietą: dvasininkai turi užsiimti tik religiniais reikalais.

Prieš sukilimą Z. Sierakauskas visą savo literatūrinį talentą panaudojo carinės Rusijos reformų būtinumui argumentuoti. Jis galvojo, kad, šviečiant liaudį, reformas galima paspartinti, nes, jo nuomone, despotizmas gali viešpatauti tik atsilikusiuose kraštuose. Švietimui, įtakingo jis savo oponentus, reikia panaudoti visas institucijas, net armiją, ir siūlė paversti ją krašto kultūros židiniu. „Jeigu kareivis taikos metu gaus elementarų išsilavinimą,— rašė Z. Sierakauskas,— tai mes paruošime tūkstančius mokytojų liaudies mokykloms, nes, išėję į atsargą, kareiviai galės užimti jų vietas“⁷.

Šiais ar kitais panašiais pasiūlymais tikėtasi paveikti Rusijos viešąją nuomonę ir tuo pačiu caro vyriausybę.

Tokia veikla nebuvo nelogiška. Istorija žinojo nemažą federatyvinių valstybių pavyzdžių (jų tarpe ir Žečpospolitą), kai vienas monarchas valdė kelias nominaliai nepriklausomas šalis. Panašus variantas galėjo būti priimtinas ir caro vyriausybei. Siūloma federacija turėjo jungti Rusiją, Ukrainą, Baltarusiją, Lenkiją ir Lietuvą.

Pažangūs Rusijos sluoksniai, kuriems atstovavo A. Gercenas, N. Černyševskis, suprato, kad tauta, kuri engia kitas tautas, pati negali būti laisva. A. Gercenas į grupės rusų karininkų klausimą, ką daryti Lenkijos sukilimo atveju, 1862 m. spalio 10 d.⁸ „Kolokole“ atsakė: „Remti ginklo jėga vyriausybės <...> jūs negalite, sąmoningai neįvykdę nusikaltimo arba nenusmukę iki nesąmoningų budelių lygio <...>. Negalima pradėti laisvės eros savo tėvynėje, užtraukiant virvę ant kaimyno kaklo“⁹. Šias nuotaikas carinė vyriausybė žinojo. Tarptautinė padėtis taip pat nebuvo palanki carizmui. Imperija sukilimo bijojo.

Karo ministras D. Miliutinas priklausė prie tų žmonių, kurie manė, jog būtina išvengti naujo sukilimo, Rusijai prisitaikant prie naujų istorijos sąlygų. Priešingu atveju ji anksčiau ar vėliau neišvengs katastrofos. Dirbdamas generaliniame štabe, Z. Sierakauskas siekė įtikinti „liberaliojo“ sparno caro vyriausybės atstovus, kad lietuviai ir lenkai rusus laiko savo draugais — jis puikiai suprato, kad režimo demokratizavimas sudarytų prielaidas praplėsti Lietuvos ir Lenkijos teises.

XIX a. šeštajame dešimtmetyje sukilimo idėja ne visiems atrodė reali. Z. Sierakauskui ir jo draugams buvo aišku — laimėti galima, tik susidarius palankiai tarptautinei situacijai ir veikiant išvien visoms Rusijos opo-

⁷ Ten pat, p. 72 (Savo pažiūras į armijos perspektyvas Z. Sierakauskas išdėstė ir straipsnyje «О военно-уголовных законодательствах, Франция».— «Морской сборник», 1862. № 3, стр. 161—184.

⁸ Čia ir visur datos nurodomos taip, kaip jos žymimos tekstuose.

⁹ А. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. 16, М., 1959, стр. 251—252; „Lietuvos TSR istorijos šaltiniai“, t. 2, p. 39.

zicinėms jėgoms, bet ir tuo atveju reikėjo parodyti, kad kovojama ne prieš rusus, o prieš pavergėjus.

Prasidėjus sukilimui, federatyvinės valstybės idėja išliko, tačiau į valstybės sudėtį dėl suprantamų priežasčių Rusijos įtraukti nebeprojektuota. Lietuvos, Lenkijos, Baltarusijos ir Ukrainos federatyvinės valstybės sukūrimo buvo siekiama dviem motyvais: pirma — suprasta, kad Žečpospolitos su lenkų hegemonija atkūrimas lietuviams, baltarusiams ir ukrainiečiams nežada nieko gero ir atitrauktų juos nuo sukilimo, be to, patirtis įrodė, kad engiamos tautos už savo teises kovoja visada ir silpnina kiekvieną daugianacionalinę valstybę; antra — nėra galimybės atkurti savarakiškos Lietuvos, todėl reikia siekti to, kas šiuo metu įmanoma, būtent — kultūrinės autonomijos.

Pastarosios koncepcijos plitimą skatino dar ir tai, kad Žečpospolitos laikais Lietuvos elitas nacionalinės sprespaudos neįtuo, o valstiečiai susidurdavo tik su savo ponu — nutautėjusiu, bet ne kitataučiu. Lietuvos elitą veikė prolenkiškų ir prorusiškų sluoksnių propaguojama mintis, kad viena Lietuva vis tiek taps lengvu kaimynų grobiu, todėl jai reikia šlietis arba prie Rusijos, arba prie Lenkijos. . .

Suprasdami, kad principas „arba viskas, arba nieko“ ne visada tinkamas, minimos koncepcijos atstovai svajojo apie Lietuvą tokioje federacijoje, kuri lietuviams garantuoja visas jų teises. Žinoma, nacionalinis jausmas jiems anaipatol ne svetimas. Tai matyti, pavyzdžiui, iš M. Akelaitis laišku.

Jis visur pabrėždavo, jog būtina ugdyti lietuvišką raštiją, išlaikyti papročius, kalbą. „Ar mes, lietuviai, išsižadėsime savo kalbos ir tuo būdu patys savo noru žudysime savo tautą <...>? Ar mummyse, kurie taip karštai mylim tai, kas savo, nustojo plakusi lietuvių širdis? ..— rašė M. Akelaitis 1857 m. gruodžio 3 d. M. Balinskiui.— Reikia mums pakelti lietuvių kalbą, ištraukti iš paniekinimo tą kalbą <...>. Darykim iš palengvo, įsteikim parapijose mokyklas, kuriose viskas būtų mokoma lietuvių kalba; rašykim ir spausdinkim lietuvių knygas liaudžiai“¹⁰. M. Akelaitis džiaugiasi, išgirdęs bent menkiausią žinėlę apie lietuvių sąmonėjimą. 1858 m. gegužės 14 d. jis rašė A. Kirkorui: „Sakai, jog lietuviybės idėja niekada nebuvo taip kilniai suprata ir aukštai iškelta, kaip šiandien. Ar gali būti kas kilnesnio už Lietuvos idėją — už meilės idėją!“¹¹.

Laikraštyje „Žinia apie Lenku wajna su Maskolejs“ 1864 m. vasario 1 d. numeryje, aprašydamas sukilėlių vyriausybės antspaudą, M. Akelaitis pastebi: „Trys ženklai ant pečaties — tai trys mūsų šalys, lyg trejetas vaikų vieno tėvo. Erelis — tai lenkų žemė, Vytis — tai Lietuva, Arch-

¹⁰ A. Janulaitis, Mikalojus Akelaitis, Vilnius, 1969, p. 18.

¹¹ Ten pat, p. 20—21.

aniolas — tai Gudija“. Toliau jis apibrėžia Lietuvos sienas. Jam Lietuva — ne istorinė, o etnografinė.

Šalia šios orientacijos veikėjų Lietuvoje vis daugiau atsiranda tokių, kurie Lietuvą siekia atiboti nuo Lenkijos. Kviečiama dirbti ne unijos, o Lietuvos, jos kultūros labui. Antai V. Ažukalnis 1863 m. sukilimo išvakarėse spaudai paruoštame eilėraščių rinkinyje ¹² sako:

Lietuvos laukuose tuos grūdėlius surinkau,
Lietuviams nešu tos žemės sėklas.
Atiduodu viską viską, ką turėjau,
Ką tik jiems duoti įstengiu ir pajėgiu:
— — — — —
Tai lietuvio balsas! Ar girdite tautiečiai?
Mokslo duona pamaitinkime alkstančius!
— — — — —
Ką galėjau ir ką turiu, atiduodu
Broliams lietuviams ir Lietuvos žemei! ¹³

Ryškiausiai tuos siekius tuomet suformulavo E. J. Daukšys. Žečpospolitos atkūrimo idėja jam visai nepriimtina. Siuolaikinis lenkų istorikas J. Ochmanskis ją apibūdina kaip tipiską lietuvių—lenkų unijos priešą ¹⁴.

E. J. Daukšys — plačios erudicijos žmogus. Jis studijavo filosofiją ir literatūrą keliuose Rusijos ir Vakarų Europos universitetuose, jų tarpe 1858—1862 metais Karaliaučiaus universitete. Lietuvos valstybės atskyrimo nuo Lenkijos idėją jis propagavo jau 1856 m., gyvendamas Maskvoje ¹⁵. 1858 m. birželio 10 d., išvykdamas į Karaliaučių, savo draugui A. Volickui rašė, kad būtina kovoti ne vardan Maskvos ar Lenkijos, o vardan Lietuvos laisvės. Siame laiške jis išreiškė viltį, jog „būsime laisvi ir valdysime patys save“ ¹⁶. Tokio siekimo realumą jis grindė tuo, kad kiekviena tauta yra savita.

Mes lietuvninkai, broliai
.....
Nė gudai, nė maskoliai,
Nė vokiečiai, nė lenkai,
Bet tikri lietuvninkai.
Mes lietuviškai mąstome
Ir lietuviškai mes jaučiam,
Lietuvių kalba kalbam
Ir kaip lietuvninkai dirbam ¹⁷—

rašė jis.

¹² J. Girdzijauskas, Laiko skola. — Kn.: V. Ažukalnis, Raštai lietuviški, Vilnius, 1968, p. 11.

¹³ V. Ažukalnis, Raštai lietuviški, Vilnius, 1968, p. 193.

¹⁴ J. Ochmański, Litewski ruch narodow-kulturalny w XIX wieku, Białystok, 1965, str. 90.

¹⁵ M. Biržiška, Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos, t. 2, K., 1938, p. 126.

¹⁶ Ten pat, p. 127.

¹⁷ Ten pat, p. 136—137.

Šios E. J. Daukšio pažiūros susilaukė didžiulės Žečpospolitos atkūrimo šalininkų reakcijos. Už „litvomaniją“ jį išjuokė net L. Kondratavičius (Sirokomlė) ¹⁸.

Lietuvos ateitį E. J. Daukšys siejo su socialinės sprespaudos panaikinimu ir demokratinės valstybės įkūrimu. Po eilėraščių jis dažnai pasirašydavo „Lietuvis-Demokratas“. Demokratiją jis įsivaizdavo pagal „Žmogaus teisių deklaraciją“, priimtą Didžiosios prancūzų buržuazinės revoliucijos metu. E. J. Daukšiui Lietuva — atskiras politinis vienetas, o carizmas — bendras priešas. Todėl jis aktyviai dalyvavo 1863 m. sukilime.

Lietuvos suvereniteto idėją sukilėlių vadovybėje rėmė K. Kalinauskas. „K. Kalinauskas gynė visišką Lietuvos lygiateisiškumą, jos teisę pačiai spręsti savo likimą“ ¹⁹, — rašo tarybinis mokslininkas A. Smirnovas. Kaip ir E. J. Daukšį, šie motyvai K. Kalinauską paskatino įsijungti į kovą prieš carizmą. K. Kalinauskas „sukilime matė pirmiausią Lietuvos nepriklausomybę, o paskui socialinę revoliuciją. <...>. Jis reikalavo visiško valstiečių išlaisvinimo ir norėjo, kad samokslė nedalyvautų bajorai, galį pradžudyti jo siekimus“ ²⁰. Taigi Lietuvos valstybės atkūrimas K. Kalinauskui yra ne „tikslas sau“ — jis siejamas su socialinės sprespaudos panaikinimu. Dėl šių priežasčių K. Kalinauskas kovojo ir prieš carinę Rusiją: „Rusija nori visiško Lietuvos įjungimo į savo sudėtį“, — rašė jis ir čia pat pastebėjo: „Aš ne priešas ir Rusijos, tačiau aš priešas to skurdo ir nelaimių, kurios aplanko mūsų nelaimingą šalį“ ²¹.

Nedaug turime šaltinių, kurie detalai parodytų K. Kalinausko ir jo draugų poziciją visais Lietuvos valstybingumo klausimais, tačiau nesutarimu su Varšuvos Centrinio Tautinio Komiteto priežastis suprasti padeda A. Gerceno redaguojamo „Kolokol“ pozicija.

A. Gercenas ir jo bendražygiai buvo gerai informuoti apie sukilėlių nuotaikas. Laikraštis kritikavo lenkų pretenzijas į Lietuvą (lenkų nepatenkino net federacijos ideja). Vargu ar šių pretenzijų analizė „Kolokole“ atsirado kaip akademinė problema, nes lenkų entuziazmo ji nekėlė. A. Gercenas ieškojo to, kas jungia sukilėlius, ir klausimų, kurie galėtų pasėti nesantaiką tarp revoliucionierių, niekada be pagrindo nekeldavo. Šiuo atveju A. Gerceno pozicija buvo aiški: „Tebūnie Lietuva, Baltarusija ir Ukraina su kuo jos nori būti arba su niekuo, kad tik žinotum jų valią — nesuklastotą, o tikrąją“ ²² (pabraukta A. Gerceno. — B. G.).

A. Gercenas ir „Kolokol“ redakcija gynė tautų apsisprendimo teisę ir rėmė tuos, kurie galvojo, kad Lietuvos liaudis pati turi nuspręsti, ar ji nori prisijungti prie kokios kitos valstybės, ar gyventi savarankiškai.

¹⁸ Ten pat, p. 138.

¹⁹ A. Ф. Смирнов, Кастусь Калиновский, Минск, 1963, стр. 79.

²⁰ W. Przyborski, Dzieje roku 1863, t. 3, str. 6.

²¹ A. Ф. Смирнов, Кастусь Калиновский, стр. 179.

²² „Lietuvos TSR istorijos šaltiniai“, t. 2, p. 40.

A. Gercenas buvo įsitikinęs, kad kovotojai už savo šalies laisvę savo valios neturi primesti kitoms tautoms, ir baiminosi dėl Varšuvos komiteto pozicijos nacionaliniu klausimu. Ji, A. Gerceno nuomone, galinti neigiamai paveikti sukilimo eigą nelenkiškose žemėse. 1862 m. vasario 15 d. „Kolokol“ rašė: „Lenkai pareikalaus, gal būt, per daug. Jie nesitenkina vien tik lenkų karalyste, jie reiškia <...> pretenzijas Lietuvai“. Įpusėjus sukilimui, analizuodamas lietuvių ir lenkų istorinius santykius, A. Gercenas 1863 m. liepos 1 d. „Kolokole“ pastebi, kad tai, jog tarp lietuvių ir lenkų tautos yra tradiciniai ryšiai, nereiškia, „kad Lietuva priklauso Lenkijai“. Tai buvo visos „Kolokolo“ redakcijos koncepcija.

Varšuvos Centrinis Tautinis Komitetas viso to ignoruoti negalėjo. Komitetas suprato, kad atstums nuo sukilimo lietuvių, baltarusius ir ukrainiečius, jeigu ir toliau deklaruos lenkų primatą, nes jiems tokiu atveju ir sukilimo laimėjimas reikštų vienos nacionalinės spresdamos pakeitimą kita. Todėl sukilimo išvakarėse Komitetas pareiškė, kad „lietuviams ir ukrainiečiams duos visišką laisvę pasilikti sąjungoje su Lenkija ar išspręsti savo likimą savo laisva valia“²³.

Darydami nuolaidas lenkams, Lietuvos revoliucionieriai galvojo, kad esamomis sąlygomis tai vienintelis kelias padėti savo Tėvynei. „Kadangi Lietuvai trūksta daugelio sąlygų savarankiškai revoliucijai,— pareiškė tardymo komisijai A. Mackevičius,— tai, kad ateityje būtų galima ką nors pasiekti, aš ir norėjau padėti Lenkijai, reikalauti iš jos pagalbos lietuvių revoliucijai“. Toliau jis tęsė: „Myliu Lietuvą, jai aš paskyriau silpnas savo jėgas. <...>. Mano siekimas buvo sugrąžinti lietuvių liaudžiai žmoniškumo teises, kurias sunaikino bajorai ir kuriomis nesirūpino administracija. <...>. Lietuvių tauta darbšti <...>, tauta nepagadinta, nors jai pagadinti dirba administracinė valdžia“²⁴.

Tiek Lietuvos teisių išplėtimo (M. Akelaitis, Z. Sierakauskas), tiek Lietuvos valstybingumo atkūrimo (E. J. Daukšys, K. Kalinauskas) šalininkai savo krašto ateitį siejo su socialine pažanga, krašto demokratizavimu, tai yra socialiniu klausimu jie buvo žymiai radikalesni, negu vieningos Lenkijos atkūrimo šalininkai (P. Dalevskis, J. Geištoras).

Lyginant J. Geištoro ir Z. Sierakausko pažiūras, matyti, kad lenkas Z. Sierakauskas lietuvių interesus suprato ir atstovavo geriau, negu lietuvis J. Geištoras. „Yra žinoma, kad surusėję kitataučiai visuomet persūdo tikrai rusiško nusistatymo atžvilgiu“²⁵, pastebėjo V. Leninas. Tas pasakytina ir apie J. Geištorą.

²³ «От Центрального народного польского комитета в Варшаве г. г. издателям «Колокола». — «Колокол», 1 октября 1962 г.

²⁴ J. Žiugžda, Antanas Mackevičius — valstiečių vadovas kovoje prieš carizmą ir dvarininkus, Vilnius, 1951, p. 44.

²⁵ V. I. Leninas, Raštai, t. 36, p. 558.

Formavosi ir pasyvaus pasipriešinimo teorija, grindusi būtinumą išsaugoti jėgas ateičiai. Tiesa, teoretikų tikrąja to žodžio prasme dėl visai suprantamų priežasčių nerastume. Tačiau jos buvimą nesunku įžvelgti daugelio apsišvietusių to meto žmonių veikloje. Žymiausi šios pakraipos atstovai yra L. Ivinskis ir M. Valančius.

Audringų įvykių metais L. Ivinskis ir M. Valančius stovėjo tarsi nušalyje. M. Valančius net siekė sulaikyti žmones nuo dalyvavimo sukilime. Tokio jo elgesio motyvų rastume daug. Vienu iš jų buvo tas, kad M. Valančius netikėjo sukilimo sėkme. Jeigu M. Akelaitis, E. J. Daukšys, K. Kalinauskas, A. Mackevičius visą savo energiją panaudojo nelegaliam darbui, tai L. Ivinskis, M. Valančius stengėsi naudotis tik legalaus darbo formomis. Jie manė, jog kiekviena pagrindinė veikla susilaukia tik represijų.

L. Ivinskis ir M. Valančius gerai žinojo savo krašto istoriją. Jie aiškiai matė XIX amžiuje suintensyvėjusį nutautėjimo procesą ir galvojo, kad sustabdyti jį yra svarbiausias uždavinys, o geriausia priemonė — lietuviškos spaudos leidimas. L. Ivinskio leistuose lietuviškuose kalendoriuose yra nemaža viduramžiško nuolankumo engėjams²⁶, bet iš literatūrinio L. Ivinskio palikimo matyti, kad tas nuolankumas nėra aklas paklusnumas. L. Ivinskis manė, kad lietuviai yra pakankamai savarankiški, ir svarbiausias dalykas esąs tautinio sąmoningumo ugdymas. Tas pats pasakytina ir apie M. Valančių, kuris rūpinosi, kad lietuviškos knygos būtų leidžiamos kuo didesniais tiražais ir pasiektų tolimiausius Lietuvos kampelius²⁷.

Koks bus politinis Lietuvos likimas, L. Ivinskiui ir M. Valančiui yra antraeilis klausimas, svarbu tik, kad ji būtų katalikiška ir nenutautėtų. M. Valančius kritikuoja mišrias santuokas, organizuoja blaivybės draugijas ir kitaip stengiasi sulaikyti liaudį nuo moralinio pakrikimo. Nežiūrint tų pastangų ribotumo, objektyviai jos atliko teigiamą vaidmenį. Draugijos buvo vienintelis galimas legalus žmonių susibūrimas, kur susirinkusieji gimtąja kalba pasikalbėdavo ne tik blaivybės reikalais.

Carinė vyriausybė uždraudė ir blaivybės draugijas, ir spaudą lotynų spaudmenimis. L. Ivinskis ir M. Valančius mėgino rašyti rusų spaudmenimis. Vėliau jie suprato, kad ši jų veikla tarnauja carizmui, ir savo užmačių atsisakė.

M. Valančius buvo įsitikinęs, kad pasyvaus pasipriešinimo kelias Lietuvai yra vienintelis. „Kentėkite visa, ką daleis viešpats,— rašė jis savo testamente,— nerūgokite ir žinokite, jogiai sulauksite gadynės, kurioje

²⁶ L. Ivinskis, Kalendorius arba metaskajtlus ukiszskasis nuog užgimima Wieszpaties 1861 metu, Wilniuje, 1861, p. 17–21.

²⁷ A. Tyla, Motiejaus Valančiaus laišakai Adomui Zavadskiui. — „Literatūra“, t. XI(1) (lietuvių literatūra), Vilnius, 1969, p. 95, 97, 99, 101, 104, 105, 106.

praslinks persekiojimai ir vėl su džiaugsmu giedosite bažnyčiose lietuviškai ir žemaitiškai šventas giesmes" ²⁸.

Taigi, kokia ateityje turėtų būti Lietuva ir ką jos labai reikia daryti, vieningos nuomonės XIX a. viduryje nebūta. Tačiau ateitimi buvo ir domimasi, ir tikima ja. Net skaudus 1964 m. pralaimėjimas nepalaužė vilties, kad carizmas nėra amžinas.

Kova dėl tautos teisių ir jėgų išsaugojimas ateičiai buvo dvi tos pačios problemos pusės, kurių pamokos ateinančias kartas skatino blaiviau vertinti savo veiklą.

²⁸ M. Valančius, Pastabos sau pačiam, Klaipėda, 1929, p. 169.